

Kacper R. Pencarski

Pomorska Akademia Pedagogiczna
w Słupsku

Stargardia
Tom III, 2003

Rola potencjału ludnościowego miast Pomorza Zachodniego w oddziaływaniu ośrodków miejskich na strukturę wewnątrz regionalną. Analiza porównawcza dla 1939 roku

Przedmiotem moich rozważań będzie próba przedstawienia potencjału ludnościowego skupionego w miastach Prowincji Pomorskiej w granicach z 1939 roku z uwzględnieniem jej roli w procesie oddziaływania ośrodków miejskich w strukturach wewnątrz regionalnych. Jest to także próba przedstawienia roli intensyfikacji ludności w miastach zachodniopomorskich we wszystkich przejawach życia gospodarczego, kulturalnego i społecznego regionu. Pragnę tym samym udowodnić, iż na ogólną kondycję regionu bezpośredni wpływ miała nie tylko jego wewnętrzna wydajność baz finansowych, tworzonych przed wojną w ramach „pomocy dla Wschodu”, ale i bezpośredni potencjał ludnościowy, który dysponował tymi środkami, jak i wytwarzał własne. Nie pomniejszam tu oczywiście ważnej roli końcowych wypadkowych, kojarzonych przede wszystkim z możliwościami finansowymi regionu, które miały wówczas i będą mieć do chwili obecnej ogromny wpływ na kondycję Pomorza Zachodniego, ale chcę udowodnić, że rola aktywnego czynnika skupionego wokół mieszkańców miast jest równie ważna, a przede wszystkim nadrzędna w stosunku do możliwości akumulacyjnej kapitału w miastach. Pragnę także podjąć próbę obalenia niewłaściwego rozumowania całościowej kondycji, jakoby Prowincja Pomorze była uosobieniem biedy w stosunku do zamożnych centralnych i zachodnich terenów Rzeszy Niemieckiej.

Analiza porównawcza została przeprowadzona na podstawie danych za rok 1939. Zagadnienie będzie rozpatrywane w granicach Prowincji Pomorze, skupiającej w sobie trzy podrzędne jednostki administracyjne – rejencję szczecińską, koszalińską i pilską. Przedmiotem badań są organizmy miejskie, które w dniu 17 maja 1939 roku legitymowały się pełnym zakresem praw miejskich.

Tło administracyjno – gospodarcze

Prowincja Pomorze w 1939 roku umiejscowiona była w północno – wschodniej części Rzeszy Niemieckiej, zajmując tereny o charakterze wybitnie rolniczym, z niskim stopniem uprzemysłowienia. Prowincja zajmowała obszar 38 409 km kw. i podzielona była na trzy rejencje: szczecińską, koszalińską i pilską. W skład prowincji wchodziło

2 807 gmin miejskich i wiejskich, a zamieszkiwało ją 2 393 844 mieszkańców. Gęstość zaludnienia wynosiła tu 62 osoby na 1 km kw. (w Rzeszy 139 osób na 1 km kw.)¹. Wewnętrzna sieć komunikacyjna wykazywała, podobnie jak i obecnie, tendencje do podporządkowania wsi miastu bądź ośrodkom odciążającym organizmy wiejskie, funkcjonujące w określonych powiatach. Miasta pomorskie obsługiwały nie tylko rolniczą stronę swojego zaplecza handlowo – usługowego, ale także brały aktywny udział w przedsięwzięciach i utrzymywaniu szeregu pozarolniczych inicjatyw gospodarczych, dotyczyło to także miast o ścisłym charakterze rolniczym. Wyrażało się to w działalności wielu banków, stowarzyszeń, fundacji, kas pożyczkowych, itp., często w zwiększonej niż obecnie ilości. Małe miasta otwarte były na różnego rodzaju propozycje inwestycyjne, inaczej także pojmowano finansowanie inwestycji o charakterze lokalnym, poświęcając więcej uwagi interesom miasta (gminy miejskiej) czy powiatu.

I. Dane wyjściowe i charakterystyka organizmów miejskich Prowincji Pomorze

By móc jak najlepiej przedstawić istotę zagadnienia, należy najpierw zapoznać się z danymi wyjściowymi, będącymi w dalszej części pracy podstawą do przetworzenia i wyciągnięcia z nich wniosków.

W niniejszej pracy podstawowymi danymi wyjściowymi jest liczba ludności w miastach Prowincji Pomorskiej, których spis wraz ze stanem ludnościowym na 1939 roku zamieszczono poniżej²:

¹ Liczby mieszkańców opracowano na podstawie roczników statystycznych Rzeszy za rok 1939 oraz wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego za rok 1999. Dane te były wielokrotnie powielane i publikowane w różnych źródłach; autor opracowania korzystał przede wszystkim z: J. Hinz, *Pommern - Wegweiser durch ein unvergessenes Land*, Würzburg 1992.

² J. Hinz, *Pommern...*, s. 437-460.

Tabela I. Rejencja Szczecińska

Miasto	liczba mieszkańców w 1939 r.
Altenreptow	5282
Anklam	19682
Banie	2884
Barth	10219
Bergen auf Rügen	6366
Chociwel	3406
Damgarten	3928
Demmin	15534
Dobra	2528
Dobrzany	1777
Franzburg	1961
Gartz a./Oder	3950
Garz	2493
Golczewo	1932
Goleniów	13740
Greifswald	33669
Grimmen	5926
Gryfino	9484
Gützkow	2671
Ińsko	3012
Jarmen	3644
Kamień Pomorski	6016
Lassan	2017
Loitz	5107
Maszewo	3828
Nowe Warpno	2056
Nowogard	8148
Pasewalk	12089
Penkun	1844
Pyrzyce	11287
Richtenberg	1925
Stargard	37762
Stralsund	49259
Suchań	1302
Szczecin	374017
Świnoujście	26593
Tribsees	3545
Ueckermünde	8771

Rejencja Koszlińska

Miasto	liczba mieszkańców w 1939 r.
Białogard	14801
Bobolice	6147
Bytów	9713
Darłowo	8167
Gryfice	10426
Karlıno	3421
Kołobrzeg	33580
Koszalin	31937
Lębork	19108
Łeba	2846
Łobez	7322
Miastko	8516
Płoty	3646
Polanów	3629
Połczyn-Zdrój	6920
Resko	4802
Sianów	3050
Sławno	9708
Słupsk	48060
Świdwin	9702
Trzebiatów	10184
Ustka	4739
Węgorzyno	3454

Rejencja Pilska

Miasto	liczba mieszkańców w 1939 r.
Barwice	3009
Biały Bór	2292
Choszczno	12725
Czaplinek	5121
Czarne	4363
Człopa	2986
Człuchów	6029
Debrzno	3842
Dobiegiew	5226
Drawno	2673
Drawsko Pomorskie	7973
Drezdenko	5478
Jastrowie	5693
Kalisz Pomorski	4016
Krajenka	3180
Krzyż	4922
Lędyczek	1010
Mirosławiec	2707
Okonek	2940
Piła	43836
Recz	3648
Strzelce Krajeńskie	5869
Szczecinek	18689
Trzcianka	9429
Tuczno	2748
Wałcz	13359
Złocieniec	8453
Złotów	7457

Miastami o największym znaczeniu w skali regionu były: z racji swej rangi administracyjnej, handlowej i usługowej: Szczecin, Stralsund, Greifswald i Stargard w rejencji szczecińskiej, Koszalin, Kołobrzeg i Słupsk w rejencji koszalińskiej oraz Piła w rejencji pilskiej. Wszystkie wymienione miasta miały charakter miast wydzielonych z powiatu. Należy jednak zaznaczyć, że Szczecin, Koszalin, Słupsk, Piła i Stralsund były centrami subregionów, toteż ich rola w terenie była w skali regionu o wiele bardziej znacząca, chociażby z racji istnienia w nich placówek o znaczeniu

ponadpowiatowym i regionalnym³.

Nieodczownym byłoby więc sklasyfikowanie poszczególnych miast Pomorza Zachodniego w trzy zasadnicze grupy, jeśli chodzi o ich hierarchię w administracji państwowej. Wyodrębniłem grupę A, do której zaliczyłem ośrodki miejskie z aspiracjami do znaczenia nadsubregionalnego, a bez wątplenia o znaczeniu subregionalnym, przy czym miasta te muszą być wyodrębnione z powiatu ziemskiego. Do grupy B zaliczyłem miasta powiatowe i miasta o identycznym jak powiatowe lub przewyższającym je potencjale gospodarczym. Na grupę C składają się ośrodki o charakterze uzupełniającym bądź pomocniczym dla głównego ośrodka powiatowego, nie stanowiące żadnych innych centrów administracyjnych, z wyjątkiem gminy⁴.

II. Podstawa szacunkowa i kryteria do wyliczeń wydolności ośrodków usługowych

Wyliczenia wydolności ośrodków usługowych dla 1939 roku

Wykonanie analizy wydolności obsługi ludności ośrodków administracyjno-usługowych dla poszczególnych miast Pomorza Zachodniego wymaga wyznaczenia kryteriów, jakimi posłużyłem się do przedstawienia możliwości usługowych miast⁵. Założyłem, że ośrodek miejski, liczący dokładnie 10 000 mieszkańców bezpośrednio oddziałuje na teren wokół siebie o promieniu $r = 3,75$ km. Liczba ta stanowi wartość stałą, którą mnożymy przez liczbę mieszkańców danego miasta, a całość dzielimy przez 10 000. Do wyniku dodajemy kolejną stałą liczbową $p = 1$ i stałą $q = 7,5$ km. Otrzymujemy więc liczbę, wyrażoną w kilometrach, informującą nas o promieniu strefy oddziaływania miasta dziesięciotysięcznego, wynoszącym w naszym przypadku 12,3 km.

³ Przykładowo – w Słupsku funkcjonowała Izba Przemysłowo – Handlowa, obsługująca teren rejencji koszalińskiej (por. A. Czarnik, *Lata Republiki Weimarskiej i III Rzeszy*, [w:] Historia Słupska, pod red. Gierszewskiego, Słupsk 1981, s. 331.

⁴ Podział ten, dla stanu na rok 1939 wygląda następująco:

GRUPA A: rejencja szczecińska: Greifswald, Stargard, Stralsund, Szczecin, rejencja koszalińska: Kołobrzeg, Koszalin, Słupsk; rejencja pilska: Piła.

GRUPA B: rejencja szczecińska: Anklam, Barth, Bergen, Demmin, Goleniów, Grimmen, Gryfino, Kamień Pom., Nowogard, Pasewalk, Pyrzyce, Świnoujście; rejencja koszalińska: Białogard, Bytów, Darłowo, Gryfice, Lębork, Łobez, Miastko, Sławno, Świdwin, Trzebiatów; rejencja pilska: Choszczno, Człuchów, Drawsko Pomorskie, Strzelce Krajeńskie, Szczecinek, Trzcianka, Wałcz, Złocieniec, Złotów.

GRUPA C: rejencja szczecińska: Alentreptow, Banie, Chociwel, Damgarten, Dobra, Dobrzany, Franzburg, Gartz a/Oder, Garz, Golczewo, Gützkow, Ińsko, Jarmen, Lassan, Loitz, Maszewo, Nowe Warpno, Penkun, Richtenberg, Suchań, Tribsees, Ueckermünde, Usedom, Widuchowa, Wolgast, Wolin; rejencja koszalińska: Bobolice, Karlino, Łeba, Płoty, Polanów, Polczyn-Zdrój, Resko, Sianów, Ustka, Węgorzyno; rejencja pilska: Barwice, Biały Bór, Czaplunek, Czarne, Człopa, Debrzno, Dobiegniew, Drawno, Drezdenko, Jastrowie, Kalisz Pomorski, Krajenka, Krzyż, Lędyczek, Mirosławiec, Okonek, Recz, Tuczo.

Klasyfikacja za rok 1939 nie obejmuje ówczesnej wsi *Kępice* i ośrodka garnizonowego Borne Sulinowo.

⁵ Wyprowadzenie wzoru i tezy opracowałem na podstawie diagramu przedstawiającego sytuację regionu po zniszczeniu Kołobrzegu, ukazującą brak ośrodka usługowego na Pomorzu Zachodnim, zamieszczoną w pracy B. Sekula, H. Orlińska, *Charakterystyka rozwoju przestrzennego Kołobrzegu (1945 – 1965)* [w:] Dzieje Kołobrzegu (X – XX wiek), „Biblioteka Słupska”, t. 14, Poznań 1965, s. 212.

Zapis matematyczny wygląda więc następująco:

$$R = [(a \times 3,75) : 10\ 000] + 1 + 7,5$$

W uproszczeniu natomiast:

$$R = [(a \times r) : 10\ 000] + p + q$$

gdzie: R - długość promienia całkowitego;

$r = 3,75$ - długość promienia oddziaływania bezpośredniego, obliczona na podstawie zdolności komunikacyjnej ruchu pieszego od centrum ośrodka do graniczących z miastem wsi i osiedli o charakterze wiejskim (stała liczbowa);

$p = 1$ - stała liczbowa, będąca odniesieniem do rozdrobnienia ośrodka usługowego na ośrodki pomniejsze.

$q = 7,5$ - stała liczbowa;

a - liczba mieszkańców miasta;

$10\ 000$ - stała dla wszystkich miast;

Zaokrąglenia należy wykonywać na korzyść rozpatrywanego miasta.

Wyliczenia promienia całkowitego dla miast Rejencji Szczecińskiej w 1939 roku wyglądają następująco⁶:

Miasto	Liczba mieszkańców w 1939 r.	Długość promienia całkowitego
Altentreptow	5282	10,5 km
Anklam	19682	15,9 km
Banie	2884	9,6 km
Barth	10219	12,3 km
Bergen auf Rügen	6366	10,9 km
Chociwel	3406	9,8 km
Damgarten	3928	10,0 km
Demmin	15534	14,3 km
Dobra	2528	9,4 km
Dobrzany	1777	9,1 km
Franzburg	1961	9,2 km
Gartz a./Oder	3950	9,9 km
Garz	2493	9,4 km

⁶ Przy obliczaniu długości promienia całkowitego wymagane jest użycie przelicznika, pozwalającego na odniesienie się do liczby 10000 i jej $r = 3,75$. Wyprowadziłem więc wzór ułatwiający dokonywanie przeliczeń:

$$r = (a \times 3,75) : 10\ 000$$

gdzie: a - liczba mieszkańców danego miasta. Dalsze operacje matematyczne zależne są od kompilacji liczb stałych.

Golczewo	1932	9,2 km
Goleniów	13740	13,6 km
Greifswald	33669	21,1 km
Grimmen	5926	10,7 km
Gryfino	9484	12,0 km
Gützkow	2671	9,5 km
Ińsko	3012	9,6 km
Jarmen	3644	9,8 km
Kamień Pomorski	6016	10,8 km
Lassan	2017	9,2 km
Loitz	5107	10,4 km
Maszewo	3828	9,9 km
Nowe Warpno	2056	9,2 km
Nowogard	8148	11,5 km
Pasewalk	12089	12,0 km
Penkun	1844	9,2 km
Pyrzyce	11287	12,7 km
Richtenberg	1925	9,2 km
Stargard	37762	22,7 km
Stralsund	49259	27,0 km
Suchań	1302	8,9 km
Szczecin	374017	148,8 km
Świnoujście	26593	18,4 km
Tribsees	3545	9,8 km
Ueckermünde	8771	11,7 km
Usedom	1604	9,1 km
Widuchowa	2495	9,4 km
Wolgast	7752	11,4 km
Wolin	4800	10,3 km

Rejencja Koszalińska

Miasto	Liczba mieszkańców w 1939 r.	Długość promienia całkowitego
Białogard	14801	14,0 km
Bobolice	6147	10,9 km
Bytów	9713	12,2 km
Darłowo	8167	11,6 km
Gryfice	10426	12,4 km
Karlino	3421	9,8 km
Kołobrzeg	33580	21,0 km
Koszalin	31937	20,5 km

Lębork	19108	16,0 km
Łeba	2846	9,5 km
Łobez	7322	11,2 km
Miastko	8516	11,6 km
Płoty	3646	9,9 km
Polanów	3629	9,9 km
Połczyn-Zdrój	6920	11,0 km
Resko	4802	10,3 km
Sianów	3050	9,7 km
Sławno	9708	12,2 km
Słupsk	48060	27,0 km
Świdwin	9702	12,2 km
Trzebiatów	10184	12,3 km
Ustka	4739	10,3 km
Węgorzyno	3454	9,8 km

Rejencja Pilska

Miasto**Liczba mieszkańców
w 1939 roku****Długość promienia
całkowitego**

Barwice	3009	9,6 km
Biały Bór	2292	9,3 km
Choszczno	12725	13,2 km
Czaplinek	5121	10,4 km
Czarne	4363	10,2 km
Człopa	2986	9,6 km
Człuchów	6029	10,8 km
Debrzno	3842	10,0 km
Dobiegniew	5226	10,4 km
Drawno	2673	9,5 km
Drawsko Pomorskie	7973	11,5 km
Drezdenko	5478	10,6 km
Jastrowie	5693	10,6 km
Kalisz Pomorski	4016	10,0 km
Krajenka	3180	9,7 km
Krzyż	4922	10,3 km
Lędyczek	1010	8,9 km
Mirosławiec	2707	9,5 km
Okonek	2940	9,6 km
Piła	43836	24,9 km
Recz	3648	9,8 km
Strzelce Krajeńskie	5869	10,7 km

Szczecinek	18689	15,5 km
Trzcianka	9429	12,0 km
Tuczno	2748	9,5 km
Wałcz	13359	13,5 km
Złocieniec	8453	11,7 km
Złotów	7457	11,3 km

Powyższe wyliczenia wykazały, że ośrodki o oddziaływaniu większym, niż 10 km, w 1939 roku miały charakter wybitnie usługowy. Istotnie, w grupie tych miast znajdowały się ośrodki powiatowe oraz inne miasta pomocniczo obsługujące swój powiat. Z wyliczeń tych można wysunąć także następujące wnioski co do znaczenia określonego miasta w powiecie: Bobolice w powiecie koszalińskim obsługiwały południową część powiatu koszalińskiego i stanowiły ośrodek uzupełniający w stosunku do Koszalina. Związane to było jeszcze z funkcjonowaniem powiatu bobolickiego, zlikwidowanego w 1932 roku⁷. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku Świdwina, który także do 1932 roku stanowił stolicę powiatu świdwińskiego, włączonego po 1932 roku do powiatu białogardzkiego⁸. Wyraźnie wyodrębniły się ośrodki powiatowe, które przeważały liczbą ludności w porównaniu z innymi miastami określonego powiatu, a także przejmowały na siebie dość znaczącą rolę w obsłudze lokalnego rzemiosła, handlu i usług.

Układ struktury sieci osadniczej ludności miejskiej w stosunku do powiatu, w jakim funkcjonuje dany organizm miejski, oparty jest na klasycznym układzie osadniczym, charakterystycznym dla terenów wybitnie rolniczych. Niejednokrotnie układ ten jest zbliżony do układu osadnictwa foremego – idealnego, teoretycznego układu struktury osadniczej, z jednym miastem, w którym zlokalizowano instytucje o charakterze powiatowym, obsługującym najbliższe zaplecze rolnicze, w powiązaniu z większymi organizmami wiejskimi. Te zaś stanowią centra obsługi dla małych wsi i pojedynczych zabudowań wiejskich⁹. W regionie reprezentowany jest także układ osadnictwa nieforemego – idealnego, teoretycznego układu struktury sieci osadniczej z kilkoma miastami, z których jedno jest siedzibą powiatu, a pozostałe stanowią ośrodki pomocnicze powiatu.

Po pierwszej wojnie światowej miasta Pomorza Zachodniego zaczęły odgrywać bardzo ważną rolę nie tylko z racji możliwości przyjęcia napływowej ludności z utraconego na rzecz Polski Pomorza Gdańskiego, ale także z racji przemian gospodarczych i usługowych, a nade wszystko ludnościowych, zachodzących na wsi. Wzrost ludności w regionie wymusił przeanalizowanie dotychczasowej pozycji wsi i ich sieci osadniczej, które odtąd stawały się ośrodkami koncentracji ludności i usług.

⁷ Por. *Podziały administracyjne Pomorza Zachodniego w latach 1800 – 1970*, pod red. T. Białeckiego, Szczecin 1970, s. 43.

⁸ Tamże, s. 43.

⁹ Dobrym przykładem tego modelu osadnictwa może być powiat bytowski w granicach z 1937 roku.

Rozpoczął się proces hamowania silnych tendencji do rozpraszania zabudowy, a tym samym podporządkowania jednostek osadnictwa rozproszonego określone centrum. Koncentracja, jak i budowa nowych osiedli na wsi, była uzależniona od najbliższego ośrodka miejskiego, który w wielu przypadkach w niczym nie ustępował stołecznemu ośrodkowi powiatu, jeśli chodzi o obsługę rzemiosła i handlu.

Kolejną, dość ważną kwestią w tej materii jest próba likwidacji istotnych różnic pomiędzy miastem a wsią. W latach dwudziestych XX wieku pojawiły się symptomy uprzemysłowienia rolnictwa, co z kolei prowadziło do specjalizacji produkcji. W miastach zaczęły powstawać zakłady przetwórcze i składu produkcji rolnej. W przyszłości doprowadzi to do przekształcenia produkcji rolnej w gałąź przemysłu, a przy okazji do zurbanizowania wsi i stworzenia przy niej osiedli o charakterze miejskim. Ten właśnie proces został spowolniony przez wybuch II wojny światowej, ale z powodzeniem jest realizowany do dnia dzisiejszego po obu stronach Odry.

